

POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON AZ 1970-80-AS ÉVEKBEN

A polgárosodás kérdéskörét a hazánkban az elmúlt évtizedekben kialakult társadalmi, gazdasági, politikai stb. viszonyok, folyamatok és mechanizmusok és ezek működési sajátosságainak oldaláról kívánom megközelíteni és értelmezni. Nem foglalkozom tehát azzal, hogy a történészek, a közgazdászok vagy a szociológusok általában mit értenek polgárosodáson, sem azzal, hogy a polgárosodásnak vannak-e és melyek a sajátosságai Európa azon térségében, amelyhez hazánk is tartozik. Ehelyett erőfeszítéseket teszek azon második világháború után kialakított-kialakult szocialista társadalmi újratemelődési viszonyrendszer adekvát leírására, amelynek néhány megnyilvánulásában és irányzatában több kutató a polgárosodás jól látható jeleit véli felfedezni, feltételezve, hogy ez a megközelítésmód kapaszkodókat nyújthat annak megítélésére, hogy a vitatott társadalmi jelenségek és folyamatok jelölésére alkalmas-e vagy sem a „polgárosodás” fogalma.

Azt, hogy mennyire vitathatók és vitatottak az egyes kutatók által polgárosodásként definiált hetvenes és nyolcvanas évekbeli társadalmi mozgások, mi sem bizonyítja jobban, mint a kifejezéseknek az a sokfélesége, amelyekkel a szakemberek e jelenségeket megkísérelték megragadni. Így a szakirodalomban találkozhatunk a „szocialista polgárosodás”, a „szabadidős polgárosodás” vagy a „felemás polgárosodás” megjelölésekkel. Ugyanakkor a „félbeszakadt polgárosodás”, a „paraszt-polgárosodás” és a „középosztályosodási folyamat” kifejezések sem ismeretlenek a jelenlévők előtt. Mindent egybevéve, a jelzős szerkezetek azt mutatják, hogy itt valamilyen speciális, mással aligha összetéveszthető, még kevésbé összetévesztendő társadalmi irányzatokról van szó. Olyanokról, amelyek nem írhatók le egyszerűen „polgárosodásként”. Vagyis a szakemberek – függetlenül attól, hogy e folyamatoknak mely jellegzetességét emelik ki – e jelzős szerkezeteken keresztül kívánják érzékelteni és tudatosítani, hogy ez a „polgárosodás” nem az a „polgárosodás”, amellyel történelmi tanulmányaink során megismerkedhettünk a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a kapitalista viszonyok dominánssá válása kapcsán. A hazánkban jelenleg végbemenő gyökeres változásokat figyelembe véve, ez a témakör egy fölöttébb izgalmas és aktuális összefüggésére irányítja a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy vajon ezek a változások – melyek során az elmúlt negyven évben kialakított-kialakult szocialistának, államszocialistának, pártállamnak nevezett rendszer

átalakul-e valami mássá – értelmezhető-e polgárosodásként, a polgárosodás vagy a polgári társadalom irányába tett lépésekként? Ez a kérdés kimondatlanul is magában foglalja azt a problémát is, hogy vajon a hetvenes és nyolcvanas évekbeli „szocialista polgárosodásként” számon tartott folyamatok és trendek mennyire készítettek elő a rendszer válságát, ebben milyen szerepet játszottak, továbbá hogy mennyiben teszik lehetővé a gyors váltást egy olyan új társadalmi, gazdasági és politikai viszonyrendszer kialakítására, amely politikai szándékai szerint vitathatatlanul „polgáriként” számon tartott intézményeket és értékeket céloz meg? Másként fogalmazva: mennyire lehet ténylegesen alapozni és építeni e változtatási szándékok realizálásában azokra a folyamatokra és mechanizmusokra, amelyek a „szocialista polgárosodást” jellemezték; azokra az eredményekre, amelyeket ez elért; és azokra a társadalmi erőkre, amelyek ezt hordozták, és amelyeket e folyamatok kitermeltek magukból?

Miután a polgárosodás kérdése az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági és politikai folyamataihoz kapcsolódva merült fel, én is e jelenségkörből indulok ki. Egészen pontosan abból, amit a hazai társadalomtudomány az „első” és „második” gazdaság címszavaival jelöl, és amit ezek alatt ért.

Itt azonnal jelzem, hogy én is azon kutatókkal értek egyet, akik a „két társadalom” és „két gazdaság” kifejezéseket találó metaforáknak tartják ugyan, de teljesen alkalmatlannak a hazai társadalmi és gazdasági viszonyok adekvát leírására és elemzésére. Ugyanis véleményem szerint (is) az „itt és most” konkrét társadalom csak egységes viszonyrendszerként ragadható meg, és mindazon jelenségek, folyamatok és irányzatok, amelyeket e társadalom kitermel magából, csupán egymás viszonylatában értelmezhetőek és értékelhetőek. Következésképpen úgy látom, hogy a hazai „második” gazdaság, annak léte és működése – melyhez egyes kutatók a „szocialista polgárosodás” megnyilvánulásait kapcsolják – nem érthető meg és nem értelmezhető az „első” gazdaság figyelembevételével.

Egy további megfontolásra is felhívnám a figyelmet. Nevezetesen arra, amit Fernand Braudel az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század*⁵ című könyve előszavában leír. Ugyanis e kiváló történészt rendkívüli módon meghökkentette az, hogy a kortárs közgazdászok mennyire elcsodálkoztak az 1973-74. évi gazdasági depresszió nyomán elterjedt, piacon kívüli gazdasági formák – otthoni munka, „feketemunka”, naturális csere stb. – kiterjedtségén és sokféleségén. Meghökkent azon, hogy a közgazdászokra milyen elemi erővel hatott az a „felfedezés”, hogy a piac „alatt” és „mellett” a gazdasági értéktermelés és -ügyletek milyen sokféle formája létezik. Ez a történész meghökkenése volt, azé a történészé, akit az iparosodás előtti Európa gazdaságtörténetére vonatkozó kutatásai éppen arról győzték meg – és számára ez volt a természetes –, hogy egyetlen társadalom

⁵ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Gondolat, Budapest, 1985.

gazdasága sem ragadható meg és írható le *egy gazdaságként*, csak több gazdaságként. Braudel a közgazdászok szemléletének korlátaira vezette vissza ezt a „felfedezést”, arra, ahogy ők a gazdaság jól regisztrálható és megragadható folyamataival a gazdaságilag fejlett országokban foglalkoznak, és ezt legszívesebben piacgazdaságként írják le. Szemléleti korlátjuk nem utolsósorban abból ered, hogy „... a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszésük szerint kiemelhető homogén valóságnak tekintik ...”⁶.

Ez a megközelítés eleve kizár, jobb esetben csak leértékel és alábecsül a gazdasági tevékenységek közül olyanokat, amelyek kevéssé vagy egyáltalán nem regisztrálhatók, a statisztikákban nem szerepelnek, és amelyek nem ragadhatók meg és értelmezhetők a piacgazdaság kategóriáival, ügyleteivel és szemléletével.

Mindezt azért hangsúlyozom, mert amikor Braudel a „piac alatti” homályos „zó-náról”, az „elemi alaptevékenység” fantasztikus társadalmi terjedelméről beszél, akkor a gazdaság, a gazdálkodás, a megélhetés és a mindennapi élet olyan formáira gondol, amelyek a hazai „második” gazdaságot mindmáig jellemezték, és talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy uralták.⁷ Itt a saját fogyasztásra termelés, a reziduális elosztás, a költségszámítás hiánya, a háztartás és a „vállalkozás” egybemosódása, a rokonsági és szomszédsági segítség, vagyis a természetes önellátás és csere hazánkban a hetvenes és nyolcvanas években is oly jól ismert formáira gondolok.

Nos, ezen a ponton érdemes megállnunk és egy pillantást vetnünk közelmúltunknak a szocializmus, még pontosabban a második világháború előtti időszakára. A korabeli szociológiai és politikai irodalomból tudjuk – itt elsősorban az Erdei-örökségre⁸ utalnék –, hogy a társadalmi „megkettőződöttség” problémája már akkor sem volt ismeretlen a társadalomtudósok előtt, így ebből gazdag örökséget mondhatunk magunkénak. Itt nemcsak az Erdei által említett „kettős struktúrára” gondolok, vagyis arra, hogy szerinte hazánkban az 1867 és az 1945 közötti időszakban jelen van egy „tőkés-polgári társadalomszerkezet” és a tovább élő „nemesi-úri társadalomszerkezet”, hanem ennek okaira-mozgatóira, a feudális és kapitalista viszonyok egymásmellettségére, és ezzel összefüggésben arra is, hogy a magyar társadalom gazdasági vonatkozásban sem alkotott egységet.

E tekintetben az egyik „szélső” pólust a társadalmi újratermelődéssel természetes elemekkel terhelt, jórészt családi önellátásra alapozó, az áru- és pénzviszonyok által csak részben vagy alig érintett és általuk csak lassan „meghódított” *falusi-paraszi formája* jelentette. Ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen az ország lakosságának 1910-ben 56 százaléka, 1930-ban 52, és még 1941-ben is 49 százaléka élt mezőgazdaságból, még hozzá úgy, hogy ennek a népességnek fele agrárproletár volt. És ha hozzájuk soroljuk

⁶ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század*, i. m. 13. o.

⁷ Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

⁸ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. Magvető, Budapest, 1987.

a 24 százaléknyi 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőt is,⁹ akkor azt látjuk, hogy a paraszti népesség mintegy 70 százalékanak rendszeresen bérmunkát kellett vállalnia, mert a rendelkezésére álló földből nem volt képes eltartani családját. Tudjuk azt is, hogy nemcsak e rétegek, hanem általában a paraszti népesség jövedelemszintje messze alatta maradt a nem paraszti népességének és a városi lakosságának. Mindent egybevéve a paraszti társadalomban nagy tömegek számára *természetes* volt, hogy megélhetésüket részben a mezőgazdasági östermelés minimális nagyságú saját rendelkezésű erőforrásaiból (például házhely, kert, illetményföld), másrészt bérmunkából biztosítsák. Magától értetődő volt, hogy az élelmiszereket – amennyire tudják – maguk termeljék meg (naturális önellátás), és az is, hogy bérmunkájuk ellenértékének nagyobb hányadát nem pénzben, hanem naturáliában kapják (Például Nagykörs környékén az éves cseléd bére 1938-39-ben 10 q rozs, 13 kg szárazbab, 13 kg szalonna, 13 kg só, 1 kat. hold föld, 1 tehén tartása, lakás, fűtés volt. Aratásnál, külön szerződéssel még kb. 5 q gabonát kereshetett.¹⁰

Ezzel szemben a *városi népesség* egy jelentős része jövedelmét kizárólag vagy csaknem kizárólag készpénzben kapta, melynek nagysága – mint utaltunk rá – meghaladta a paraszti népességét. Nem volt ráutalva az élelmiszerral való önellátásra – a piacon pénzért vette meg azt –, éves fizetett szabadságot élvezett, betegellátásban és nyugdíjban részesült. A korabeli Európa színvonalán felszerelt gyárakban dolgozott, mely gyárak részben nem is a hazai, hanem elsősorban az európai piacra dolgoztak, vagyis ezen üzemek „természetes” közege nem a hazai piac – főként nem ennek a falusi-paraszti naturális viszonyokkal terhelt szektora –, hanem az áru- és pénzviszonyok által uralt világpiac volt. Kissé sarkítva azt állíthatjuk, hogy hazánkban a társadalmi és gazdasági újratermelésnek két merőben eltérő formája létezett egymás mellett – a naturális elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti és elsősorban az áru- és pénzviszonyokkal jellemezhető városi-ipari –, méghozzá úgy, hogy köztük a modern értelemben vett gazdasági integráció nem létezett. „Megkettőzött” gazdaság és „megkettőzött” társadalom volt ez a javából.

Nos, minderre azért hívtam fel a figyelmet, mert úgy látom, hogy a magyar társadalom és gazdaság hetvenes és nyolcvanas évekbeli „megkettőződöttsége”, az „első” és „második” gazdaság vagy társadalom egyidejű léte nem érthető meg e történeti örökség nélkül. Ezért állítható, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek „második” gazdasága – melyhez, mint jeleztem, több kutató polgárosodási tendenciákat kapcsol – nem vezethető le egyszerűen a második világháború után uralomra jutott szocialista rendszerből és viszonyokból.

Mire is gondolok itt?

⁹ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987. 13., 16. o.

¹⁰ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, i. m. 68. o.

Induljunk ki talán abból a tényből, hogy hazánkban a szocialista fordulatot követően addig nem tapasztalt mértékben megnőtt az állam társadalmi szerepe és súlya, pedig ez az adott időszakig sem volt csekély. Ez a fordulat azonban nem írható le egyszerűen valamiféle extenzív növekedésként. Nem erről van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy szocialista viszonyok közt az állam a társadalmi újratermelődési folyamatok minden megnyilvánulási formáját – a gazdaságiaktól kezdve egészen a művészetiekig – közvetlen és kizárólagos irányítása és ellenőrzése alá vonta, illetve kívánta vonni. Az állam nem olyan intézmény kívánt lenni, amely hatalmi helyzeténél vagy gazdasági súlyánál fogva képes irányt szabni, orientálni és persze integrálni egy sokszínű és differenciált társadalomban a rendelkezésre álló sokféle társadalmi és gazdasági erőt és erőforrást, hanem olyan, amely a társadalmi újratermelődési minden mozzanatát maga vezényli le. Természetesen annak, hogy egy országban a társadalmi újratermelődési folyamatok kizárólag egy állami program keretében, az állam érdekei és célkitűzései, és – ezt garantálandó – közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt menjenek végbe, előfeltételei vannak. Előfeltételezi, hogy a társadalomban, a gazdaságban, a politikában, a tudományban stb. addig felhalmozódott ismereteket, intézményeket, erőket és erőforrásokat, az e területeken fennálló elkülönüléseket és tagoltságokat, az eltérő érdekeket és újratermelődési formákat alárendeljük a kizárólagosságot élvező állami programnak, és a továbbiakban azokat az általa meghatározott és irányított társadalmi újratermelődési logikája szerint működtessék. Ezen előfeltétel megteremtésének leghatékonyabb módja az államosítás lett. Ne feledjük, hogy maga a rendszer is az államosítások társadalmi kiterjesztésével és kiterjedtségével „mérte” önmaga fejlettségét, vagyis annál szocialistábbnak és – ami ezzel egyenértékűnek számított – annál fejlettebbnek tekintette magát, minél szélesebb körét államosította a gazdasági és a megélhetési formáknak.

Az államosításról azonban látnunk kell, hogy ez egy, az állami kényszert és erőszakot sem nélkülöző, *adminisztratív* eljárás, aminek így önmagában vajmi kevés köze van a műszaki-technológiai vagy a munkamegosztásbeli fejlődéshez és egy minőségileg magasabb szintű gazdasági integráció létrejöttéhez. Államosítani ugyanis csupán az addig létrejött fejlettséget lehet, és ha az 2-3 hold föld, egy ló és kocsis, akkor azt, ha 5-10 hold föld, és a fogaton kívül még néhány tehén is, akkor azt, ha egy szatócsüzlet vagy egy egyszemélyes cipésműhely, akkor azt, és ha egy európai szinten termelő és ehhez a piachoz kapcsolódó vállalat, akkor azt.

Nos, mindezzel azt kívántuk érzékeltetni, hogy *hazánkban az államosítás nem jelentett mást, mint a jelzett, történetileg kialakult „megkettőződöttség” államosítását*, hiszen mind az európai szinten teljesítő, az áru- és pénzviszonyok logikája szerint működő városi gyárilpar, mind a zömében a naturálgazdálkodás logikája szerint újratermelődő falusi-paraszti gazdaság az államosított gazdaságon belülré került. Ez azzal járt tehát, hogy a „megkettőződöttség” problémája a jelzett szocialista viszonyok között nem megoldódott, hanem csupán államosítódott, ami egyenértékű azzal

a problémát más oldalról megvilágító kijelentéssel, mely szerint az államosítás nem jelentett egyszersmind a gazdasági integráció szempontjából egy minőségileg magasabb szintű fejlettséget. Nem is jelenthetett, hiszen az államosítás – mint láttuk – önmagában egy politikai mozzanat, amelyet adminisztratív eszközökkel végre lehetett hajtani, és ezt ideológiai alapon fejlettségbeli ugrásként lehetett értékelni anélkül, hogy ténylegesen számot kellett volna vetni egy ilyen horderejű döntés társadalmi, műszaki, gazdasági, pénzügyi, beruházási stb. előfeltételeivel és következményeivel.

Nos, a következmények önmagukért beszélnek.

Egyrészt az államosítások nyomán létrejött az „első” gazdaság, melynek keretei közé nagyon is eltérő műszaki szintű, gazdasági fejlettségű és újratermelődési logikájú termelő potenciálok kerültek be. A kezdeti időszakban ezt a szférát csupán politikai szempontból és az újratermelés redisztributív logikája miatt tekinthetjük egységesként, gazdasági szempontból semmiképpen sem, hiszen a gazdasági integrációnak nem voltak meg a szükséges előfeltételei. Miután a szisztéma az „első” gazdaságon nyugodott, ezért minden erőforrás ebbe a szférába került, mint ahogy a fejlesztési tervek is csak erre vonatkoztak. Jóllehet a mindenkori államosított „első” gazdaság mindvégig és minden – így gazdasági, jogi, ideológiai stb. – szempontból előnyöket élvezett a rajta kívül álló bármely, a társadalmi újratermelésben résztvevő és érintett tényezőhöz képest, e szférán belül sem volt „egyenlőség” a gazdaság különféle területei és ágazatai között, hanem nagyon jól érzékelhető előnyök és hátrányok rajzolódtak ki köztük. Nem kívánok ezzel a kérdéssel hosszasan foglalkozni, csupán – témánk szempontjából – jelezni szeretném, hogy például az erőltetett iparosításhoz szükséges erőforrások zöme mindvégig a mezőgazdaságból került ki, és ezt a közvetlen érintettek a mezőgazdaság kollektivizálása előtt önálló parasztként, ezt követően téeszparasztként¹¹ élték át. Ugyanakkor ezek a meglehetősen voluntarista fejlesztési tervek általában is a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartását tűzték ki célul, és többnyire a lakossági fogyasztás rovására is történtek. Ennek érvényesítéséhez az államnak megvoltak az eszközei, hiszen az államosítások után a lakosság teljes egészében saját rendelkezésű megélhetési (erő)források nélkül maradt, és így a családok arra kényszerültek, hogy az új tulajdonosnál, az államnál, pontosabban az általa működtetett „első” gazdaságban vállaljanak munkát. Méghozzá olyan feltételek között, és olyan bérért és fizetésért, amit a legnagyobb munkaadó, az állam „jónak” tartott. Természetesen e kifejezéssel nem kizárólag azt kívánom jelezni, hogy a bérek és a fizetések nagyságának, ezek egymáshoz viszonyított arányának a „megállapítása” meglehetősen önkényes volt – mármint egy piaci alapon működő gazdasághoz képest –, hanem azt is, hogy a bérek és fizetések adott szintjét számottevően befolyásolta az államosítások után létrejött „első” gazdaság alacsony eltartóképessége. Ugyanis az „első” gazdaság termelékenysége, műszaki szintje és

¹¹ Téesz= termelőszövetkezet(i) (a szerk.).

eltartóképesége az államosítás tényével mit sem javult, és ezzel nem vált egy csapásra olyan fejletté, hogy az államosítás miatt bérmunkássá váló lakosság megélhetését és szükségleteinek kielégítését kizárólag a munkaviszonyból származó bérekből és fizetésekből a kor színvonalán biztosítani tudta volna. Ezért az állam a lakosság kezelésében hagyott olyan, az „első” gazdaságon kívüli értéktermelő potenciálokat, eszközöket és lehetőségeket (például házhely, gyümölcsös, háztáji illetményföld), amelyekkel az a megfelelő szintű megélhetését biztosíthatta, az „első” gazdaságból származó jövedelmeit kiegészíthette, pótolhatta vagy növelhette. Egész egyszerűen értelmetlen volt például tiltani a falusi lakosságnak, hogy zöldségből, gyümölcsből és burgonyából önellátó legyen, amikor ezekhez másként nem juthatott hozzá. Értelmetlen volt megakadályozni a csirke-, kacsá-, tyúk- vagy disznótartást, amikor húshoz falun csak így juthatott. És nemcsak azért, mert nem volt elegendő ezekből a cikkekből, hanem mert falun nem volt hűtőhálózat, nem volt megfelelő üzlethálózat, nem volt húsbolt – egyáltalán a falu ellátottsága meglehetősen alacsony szintű volt. (Hasonlóképpen az önerős lakásépítés tiltásának sem volt értelme akkor, amikor a községekben nem vagy csak elvétve épültek állami lakások.)

A „második” gazdaság társadalmi jelentőségének és kiterjedtségének érzékeltetésére néhány adat. Tudjuk például, hogy a szövetkezeti paraszti háztartások jövedelmeinek 1961-ben 54 százaléka¹², 1972-ben 40¹³, de még 1981-ben is 25-30 százaléka¹⁴ a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott. Vagy az is sokatmondó adat, hogy hazánkban a „második” gazdaság legkiterjedtebb szektora a mezőgazdaság, hiszen a KSH felvételei szerint 1972-ben 1 millió 681 ezer, 1982-ben pedig még mindig 1 millió 500 ezer háztartás foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel. Az első esetben e háztartásokban élt a lakosságnak több mint a fele, de még 1982-ben is 4,5 millió ember élt itt. És még egy nem egészen közismert adat. A KSH számításai szerint a fenti háztartások háztáji és kiegészítő gazdaságaiban a kistermelésre fordított összes munkaidő – 42 órással számolva – „... több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének”¹⁵ felel meg. Ez pedig több, mint ahányan az „első” gazdaságban hivatalosan a mezőgazdasági termelésben dolgoznak.

Visszatérve témánk tárgyalásának fő vonalához, látnunk kell, hogy az államosítással létrehozott „első” gazdaság kiemelt kezelése, preferálása és kizárólagos fejlesztése azt eredményezte, hogy *ezt mesterségesen elkülönítették*, mintegy elszakították a társadalomban még jelen lévő más értéktermelő szféráktól – melyet ma közmegegyezéssel „második” gazdaságnak nevezünk –, és a köztük lévő

¹² Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon, 1945-68*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó-Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. 145. o.

¹³ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető, Budapest, 1979.

¹⁴ Oros Iván: A mezőgazdasági kistermelés. In: *Statistikai Szemle*, 1983. 12. sz.

¹⁵ *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. 1. KSH, Budapest, 1984. 7. o.

gazdasági kapcsolatot egyirányúvá tették. Nevezetesen: az „első” gazdaságon kívüli szférákban megtermelt értékeket „átszivattyúzták” az „elsőbe” anélkül, hogy az előbbibe fejlesztési forrásokat juttattak volna vissza; vagy az „első” gazdaság által kielégítetlen szükségletek kielégítését „rábízták” a „második” gazdaságra szintén anélkül, hogy ez az „első” gazdaságban forrásokat kötött volna le vagy vont volna el.

Az „első” gazdaság kizárólagos preferálásának a gazdaságiakon túl természetesen további következményei is voltak, hiszen a mindenkori „első” gazdaságon kívüli értéktermelő szférákat jogilag, politikailag, ideológiailag is elkülönítve, azt hol tiltottként, hol megsemmisítendőként, hol megtűrtként, netán támogatandóként, de mindenképpen átmenetiként és ideiglenesként kezelték. És miután a „második” gazdaság léte elsősorban ahhoz a tényhez kapcsolódott, hogy az „első” gazdaság nem tudta vagy nem „akarta” a lakossági szükségleteket – például a lakásépítést falun – kielégíteni, aligha csodálkozhatunk azon, hogy a „második” gazdaság főként a család (háztartás) intézményéhez kapcsolódott. Ez – ha most a politikai, ideológiai és gazdasági megkülönböztetéstől el is tekintünk – önmagában is számottevő hátrányt jelentett a „második” gazdaság számára, ugyanis miután a család (háztartás) intézménye az államosításokkal társadalmi méretekben elvesztette saját rendelkezésű erőforrásait – itt már nem folyt termelés – maga az intézmény is elvesztette egyenrangúságát a társadalmi újratermelődésként más intézményeihez, így az államhoz és az általa működtetett „első” gazdasághoz képest.

Ilyen körülmények közt nyilvánvaló, hogy az „első” gazdaság kizárólagosságára törekvő gazdaság- és társadalompolitika a főként a család intézményéhez kapcsolódó „második” gazdaság működését, lehetőségeit és terjedelmét mindvégig szigorú ellenőrzése alatt tartotta. És ha azt megakadályozni nem is tudta, hogy ez a termelés és szolgáltatás túlmenjen a családi önellátáson és a rokonsági, baráti, szomszédági segítségnyújtáson, és mint árutermelés megjelenjék, ennek olyan gazdasági és politikai körülményeket teremtett, ami a felhalmozást, a tőkésedést, a műszaki-technológiai fejlődést stb. megakadályozta vagy minimálisra csökkentette, illetve a nem termelő fogyasztás irányába terelte. Jóllehet a családok döntő többsége számára esély sem volt arra, hogy a rendelkezésére álló legfeljebb egy-két hold töredékföldön, gyümölcsösön vagy kerten „meggazdagodjék” és a természetes szintű egyszerű újratermelődésként túljusson, e szféra stagnálása mégis megdöbbentő. Gondoljunk csak a háztáji és kisegítő gazdaságok alacsony gépesítettségére, a gépek műszaki állapotára, az árutermelők szintén alacsony arányára, az itteni órabérekre vagy az élőmunka és a természetes ügyletek túlsúlyára.¹⁶ Azt az életet, amelyet ezek az emberek éltek-élnek, és amely viszonyok közt értéktermelő tevékenységüket végezték, találóan nevezték írásaikban már a nyolcvanas évek elején a KSH szakemberei – Andorka Rudolfrá, Harcsa Istvánra és Falussy Bélára gondolok – „munkacentrikus”

¹⁶ Lásd pl. Oros Iván és Kovács Imre idézett munkáját.

és „önkizsákmányoló” életmódnak. És ez véleményem szerint azon kisebbség zömére is vonatkozik, amelyiket a kutatók vállalkozónak tekintettek, hiszen a szakosodott nyúl-, disznó- vagy csirketenyésztők bevételei csak az „első” gazdaság beliekhez képest minősíthetők „nagynak”. E vállalkozások profitjának a zöme sem a termelők-nél maradt, hanem a közvetítő gazdaságok, a felvásárlók és az állam bevételeit gyarapították; a lassan felhalmozódó pénzek tőkeszerű elhelyezésére és működtetésére legálisan nem volt mód, és azt sem feledhetjük, hogy ezek is elsősorban az egyének és családok élőlírájának eredményei voltak.

Az eddig felvázoltakat figyelembe véve, nagyon röviden – mintegy tézisszerűen – az alábbiakban foglalhatnám össze véleményemet a tárgyalt témáról.

- 1) A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy látom, hogy a magyar társadalomnak az a hetvenes és nyolcvanas évekbeli állapota, melyet a kutatók a társadalom, a gazdaság, az értékek stb. „megkettőződöttségként” – például „első” és „második” gazdaságként – írtak le, nem vezethető le kizárólag a második világháború után uralkodóvá vált szocialista viszonyokból. Történetileg bizonyítható, hogy a társadalmi, a gazdasági stb. „megkettőződöttség” már azt megelőzően is létezett, és a problémák ilyen értelmezése már a korabeli tudományos irodalomban is napvilágot látott. Következésképpen számomra a kérdés nem úgy merül fel, hogy a szocialista viszonyok között miért és hogyan „kettőződött” meg a gazdaság és a társadalom, hanem hogy e viszonyok közt mi történt az örökölt „megkettőződöttséggel”.
- 2) Igyekeztem bemutatni, hogy a szocialista viszonyok között ez a probléma nem oldódott meg, hanem „alakot” váltott. Egyrészt államosították a „megkettőződött” gazdaságot, és az így létrehozott „első” gazdaságnak része lett mind a természetes elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti, mind a kifejlett áru- és pénzviszonyokkal jellemezhető és a korabeli fejlett világpiac felé nyitott városi-ipari termelési forma. Másrészt miután az államosítások nem jelentettek automatikusan gazdasági fejlettségbeli ugrást is, és az „első” gazdaság képtelen volt az érdemleges erőforrások nélkül maradt és így az „első” gazdaságban munkavállalóként jelentkező lakosság újratermelődését biztosítani, az állam kénytelen volt engedni, hogy az „első” gazdaságon kívül is fennmaradjanak bizonyos, főként a lakossági szükségletek kielégítését szolgáló termelő- és szolgáltató tevékenységek. Ezt nevezi a szakirodalom „második” gazdaságnak.

Nem véletlenül hangsúlyozom, hogy véleményem szerint maga az „első” gazdaság is a fenti értelemben vett „megkettőződöttség” állapotában volt, vagyis hogy hiányzott a modern és fejlett nemzetgazdaságokat jellemző gazdasági integráció e szférán belül is, ugyanis ezt általában számításon kívül hagyja a szakirodalom, és a „megkettőződöttség” alatt az „első” gazdaság és az azon kívüli értéktermelő szféra, a „második” gazdaság elkülönülését érti. Nem vitatom,

hogy ez a leglátványosabb megnyilvánulása a mögötte meghúzódo társadalmi és gazdasági problémáknak, azonban nem az egyedüli, és úgy látom, hogy a „megkettőződöttség” e formái nem érthetők és értelmezhetők egymás nélkül, már csak azért sem, mert ezek egy időben, egymás mellett, egymással kölcsönviszonyban és egymást kondicionálva léteztek. Magyarán: az „első” és „második” gazdaság léte, funkciói, működése és átalakulása csak egymás viszonylatában érthetők, a történeti örökség és azon fejlődés figyelembevételével, amelyet az „első” gazdaság az államosítások után a szocialista viszonyok közt évtizedek alatt megtett.

- 3) A fentiekből következik, hogy a két szféra kölcsönviszonya ténylegesen sokkal bonyolultabb volt, semmint hogy azt egyetlen szempont vagy dimenzió alapján minősíteni lehetne.

Tudjuk, hogy az „első” gazdaságon kívüli értéktermelő szférák fennmaradásában a politikai vezetés „bölc” belátásán túl az elemi kényszer is számottevő szerepet játszott. Tudjuk azt is, hogy a politika még a legszigorúbb tiltás idején is épített az itt létrejövő értékekre, vagyis számolt azzal, hogy az „első” gazdaságot ily módon tehermentesíteni tudja bizonyos kiadásoktól. Vagy amikor támogatta a kormány a „második” gazdaságot, akkor sem engedte az itt felhalmozódó erőforrások szabad és tókeszerű áramlását és működését. Ezt persze az „első” gazdaságban sem engedte. Hasonlóképpen nem történt még a hivatalos politika támogatása idején sem ebben a szférában gyors műszaki-technológiai fejlődés, ami az „első” gazdaságról sem mondható el, pedig az hivatalosan mindvégig támogatásban és előnyökben részesült.

Mindent egybevéve a két szféra kölcsönös függőségben létezett egymás mellett, és bár kölcsönviszonyukban az „első” gazdaság volt a meghatározó, a „második” gazdaságból éppúgy elindultak megtermékenyítő, a fejlődést gyorsító avagy torzító impulzusok, mint ahogy az „első” gazdaságból.

- 4) Ezen a ponton külön is szükséges foglalkozni azzal az általam meglehetősen leegyszerűsítőnek tekintett megközelítéssel, amely az „első” gazdaságot kizárólag „bürokratikus” és „redisztributív”, míg a „második” gazdaságot „piaci” működésként vagy formaként írja le és jellemzi. Ennél én összetettebbnek látom a dolgot, és nemcsak azért, mert a „piaci” és a „bürokratikus” ügyletek zagyva keveréke uralta mindkét szférát az elmúlt évtizedekben, hanem azért is, mert ez a „második” gazdaságot úgy állítja be, mintha ott kifejlett áru- és pénzviszonyok lettek volna a meghatározók. Holott ez nem felel meg a valóságnak, hiszen a kutatásokból tudjuk, hogy a hazai „második” gazdaság legkiterjedtebb szektora az őstermeléshez (mezőgazdaság) kapcsolódik, és ezt még ma is a természetes ügyletek, ezen belül az önellátás óriási aránya jellemzi.
- 5) Ha most számba vesszük a hetvenes és nyolcvanas évek „második” gazdaságának fő jellemzőit: e szférában a mezőgazdaság túlsúlyát, az ezt hordozó

töredékföldek-kertek, házhelyek, gyümölcsösök, 1-2 holdas szántók arányát az összes földterülethez viszonyítva; a háztáji és kiegészítő gazdaságok alacsony műszaki színvonalát, az élőmunka jelentőségét, az alacsony termelékenységet és a jövedelmezőséget; a természetes önellátás és csere kiterjedtségét; az árutermelő gazdaságok nem túl magas arányát; a felhalmozási és tőkésedési folyamatokat, a félproletár állapotok tömeges létrejöttét stb., akkor meg kell állapítanunk, *hogy ez a szféra ebben a formában nem volt alkalmas egy történeti léptékű fejlődési alternatíva* – ez esetben a polgárosodás – *kihordására*. Vitathatatlanul alkalmas volt arra, hogy a család (háztartás) szintjén pótolja az alacsony „első” gazdasági béreket és fizetéseket; hogy ellensúlyozni próbálja az ellátási nehézségeket, és így a háztartást némileg függetlenítse az elosztóhálózattól (hiány); hogy pénzt váltson ki, amennyiben a saját fogyasztásra szánt termékeket nem kell megvenni; hogy túlmunkával pluszjövedelemhez juttassa a családot, amivel az élelmezésén, életszínvonalán vagy lakáshelyzetén javíthatott stb., de nem volt alkalmas arra, hogy meggyorsítsa hazánknak a gazdaságilag fejlett (polgári) világhoz történő felzárkózását.

- 6) Ebben az összefüggésben hangsúlyozni szeretném azt is, hogy felfogásunk szerint az „első” gazdaság „polgárosodása” nélkül nem képzelhető el az egész társadalom „polgárosodása”, és még kevésbé az, hogy hazánk kizárólag a „második” gazdaságra, az ott polgárosodásként értékelt folyamatokra és eredményekre hagyatkozva felzárkózhat a fejlett polgári világhoz. Úgy látjuk, hogy a hazai „második” gazdaság súlya, ügyleteinek formái, jövedelmezősége, a felhalmozás léptékei stb. messze elmaradnak attól a szinttől, amelyet egy ilyen léptékű történeti változás realizálása igényelne. Másként fogalmazva – és a vitában is elhangzottakra reflektálva – *nem hiszek abban, hogy hazánk csupán önerőre és a „második” gazdaság „szocialista polgárosodására” építve képes lesz felzárkózni a gazdaságilag fejlett világhoz*. Ne feledjük ugyanis, hogy ma a „polgárosodásnak” ez a jelentése, és ez a tétje.

Első megjelenés: Századvég, 1991./2-3. szám, 186.-194. o.